

Tomasz Zarycki

A lengyel középosztály elődei (múltkeresőben)

Who were the ancestors of the Polish middle class?

Published 6 May 2013

Original in **English**

Translation by **Gáti Tibor**

First published in **Magyar Lettre Internationale 87 (2012/2013) (Hungarian version); Visegrad Insight 2/2012 (English version); Res Publica Nowa 18 (2012) (Polish version)**

Downloaded from eurozine.com (<http://www.eurozine.com/a-lengyel-kozeosztaly-elodei-multkeresoben/>)

© Tomasz Zarycki / Res Publica Nowa Eurozine

A kommunizmus bukása nyomán egyértelműen megfogalmazódott a középosztályi projekt felélesztésének ideológiai igénye, eközben az új gazdasági rendszer ténylegesen is elkezdett kitermelni egy új társadalmi csoportot, amit középosztálynak lehetett tekinteni. A pozitivistá szociológusok, akik a jövedelem és a foglalkozás alapján határozzák meg a középosztályt, azonnal regisztrálták, hogy kialakulóban van ez az új alakzat. Várakozásaik szerint ez váltja fel egyrészt a régi értelmiséget és annak kommunista változatait, azaz a “dolgozó értelmiséget”, másrészt a technokratákat. Ez a modernizációs elmélet jegyében fogant felfogás azon a feltevésen alapult, hogy a középosztály felemelkedését és az értelmiség eltűnését egyaránt a posztkommunista átmenet logikája határozza meg, aminek eredményeképpen a közép-európai országokban nagyon hasonló társadalmi hierarchiák fognak kialakulni, mint amilyenek Nyugat-Európában léteznek.

Jelenleg nehéz megítélni, valóban a várt eredményhez fog-e vezetni ez a folyamat. Az erre irányuló próbálkozásokat úgy kell felfogni, hogy valójában egy osztály különböző identitásprojektjei közötti ideológiai konfrontáció jegyében születtek, és ezek a projektek egyben a társadalmi szerkezet különböző értelmezéseihez kapcsolódnak. Egyfelől itt vannak a korábban említett funkcionalista szociológusok és más területeken működő szövetségeseik, akik a közép-európai társadalmakat a követendő mintának tekintett klasszikus nyugati szociológiai modellek alapján vizsgálják. Szerintük már most is mind nagyobb számban jelennek meg az új

középosztály tagjai a régióban, és ez a szám csak tovább növekszik. Másfelől ott vannak az értelmiség mint kategória hívei – legyen ez akár liberális, akár tradicionalista értelmiség –, akik szerint ez a fogalom mit sem veszített érvényességéből. A régi értelmiségi identitás hívei mindenütt megtalálhatók az eliten belül, de leginkább annak kulturális szegmensében. E felfogás hívei szerint az értelmiségi identitás nem más, mint a közép-európai középosztály történelmileg kontextualizált formája. Bárkit, aki a jelenlegi középosztály vagy felső középosztály elitjéhez kíván tartozni, az értelmiséghez kell sorolni. Bár az értelmiségi identitás fontosságát kevesen vonják kétségbe, ez nem jelenti azt, hogy ne bírálnák ezt az értelmiséget, ennek identitását, örökségét és szokásait. Ez a két egymásnak ellentmondó trend, amely egyébként minden bizonnyal csak erősíti az értelmiségi identitást, különösen erős Lengyelországban. Az értelmiség legtöbb bírálója valójában maga is tagja az értelmiségnek, és a bírálat tárgyai általában az egymással rivalizáló értelmiségi projektek és egyes értelmiségi csoportok. Ettől eltér az Oroszországban tapasztalható helyzet, ahol általában az értelmiséget, mint olyat támadják. Lengyelország esetében viszont egymást részben átfedő nyomásnak vannak kitéve azok, akik vertikálisan és horizontálisan, azaz az üzleti szektorhoz tartozó foglalkozások irányában is mobilak. Egyfelől a még mindig befolyásos értelmiségiek elvárásaival kell szembesülniük, akik meghatározott értékeket, életmódokat és szociális miliőt favorizálnak. Így azoknak, akik magasabb társadalmi pozíció elérésére törekcszenek, amellet, hogy anyagi téren sikereseknek kell lenniük, az értelmiségi szabványoknak megfelelő műveltséggel is rendelkezniük kell. Azokra, akik nem felelnek meg ezeknek az elvárásoknak, epés megjegyzéseket tesznek arról, hogy “újonnan képzettek”, nem tekinthetők “igazi értelmiségieknek”, csak amolyan újgazdagok. Az új középosztály tagjaival szembeni elvárások másfelől a nyugati középosztályi modellek, imázsok és életmódok közvetlen átvételét tükrözik.

Az értelmiség szokásos védelme helyett inkább abból indulok ki, hogy bizonyos fokig elkerülhetetlen a történelmi és kulturális kontextualizálás ahhoz, hogy azok, akik a középosztály tagjaivá akarnak válni, kifejlesszék az ennek megfelelő identitást. A nyugati identitások pusztá utánzása oda vezet, hogy a középosztályi tagságra aspirálók hátrányos helyzetbe kerülnek mind hazai versenytársaikhoz, az értelmiséghez, mind nyugati társaikhoz képest, akik mindig is többre értékelt szerepmodellet képviselnek. A pusztá utánzáson alapuló identitásstratégiák csak az új középosztály gyengeségét mutatják mind a magasabb műveltség birtoklása tekintetében, mind a nyugati kultúra elsajátítása terén, márpedig ez utóbbi mélyreható ismerete

nélkülözhetetlen ebben a helyzetben. További érveket is fel lehet sorolni amellet, miért van szükség a régió történelmi örökségében gyökerező endogén középosztályi identitás kifejlődését szolgáló projektre. A kérdés mármost nyilvánvalóan az, milyen örökségre hivatkozhat ez az identitás. Más szóval kit tekintszen elődjének az új középosztály?

Kit tekintszen elődjének az új középosztály?

Ez az identitás mindenképpen önkényes konstrukció lesz, hiszen csak nagyon kismértékű folytonosság van a háború előtti és a háború utáni polgári elit között. Lengyelországban többek között Pawel Kubicki tesz kísérletet a nem értelmiségi középosztály kategóriájának rekonstruálására az "Új polgárok" (*Nowi Mieszczanie*) című tanulmányában. A 2009-ben megjelent írás nyomán széleskörű vita alakult ki. Kubicki szerint a vidékről fokozatosan a nagyobb városokba áramló fiatal lengyelek között az "új polgárok" teljesen új városi réteget alkotnak, amely a leendő lengyel középosztály modelljének tekinthető. Kubicki írásában bírálja az értelmiségi hagyományokat, és azt állítja, hogy az értelmiség bevégezte küldetését. Nyilván nem véletlenül választotta a városok közül Krakkót, Szczecint és Wroclawot, mivel ezek Lengyelország két speciális történelmi régiójához tartoznak. Krakkó Lengyelország déli részén van, amely a 19. században osztrák fennhatóság alatt volt. Szczecin és Wroclaw 1945 előtt nem csak hogy Németországhoz, korábban pedig Poroszországhoz tartozott, de szinte teljes mértékben német nyelvű város volt. Wroclaw a legpozitívabb eset a Kubicki-tanulmányban, amely wroclawi fiatalokat idéz, akik egyfajta közös identitást vállalnak a háború előtti Breslau lakóival. Kubicki szerint ez arra szolgál, hogy a mai wroclawi középosztályi elit megszabaduljon kelet-európai és posztkommunista kisebbségi komplexusától, és ehelyett új, nyitott, európai és regionális gyökerekkel rendelkező modern középosztályi identitást teremtsen magának, szakítva a régi értelmiségi mítoszokkal.

Ennek az identitás-projektnek az a legnagyobb gyengéje, hogy meglehetősen önkényes, és laza a történelmi kapcsolódás a mai városi élettel. Kapcsolat leginkább regionális értelemben mutatható ki, ami Breslau/Wroclaw esetében a földrajzi és anyagi dimenzióra korlátozódik. Miután a háború előtti német népesség helyét itt teljes mértékben lengyel betelepülők foglalták el, lengyelek pedig meglehetősen kis számban éltek a háború előtt a városban, nehéz bármilyen lényegi kulturális, intézményes szociális folytonosságot találni a háború előtti bresloui polgárság és az új wroclawi középosztály között. A regionális elem valójában nem több mint

újabb kísérlet a nyugati középosztályi kultúra és identitás utánzására, amit várostörténeti narratívával igazolnak.

Lengyelország keleti részén ugyanakkor nem tapasztalhatunk hasonló törekvéseket. Kelet-Lengyelországban, pontosabban a tizenkilencedik században három részre osztott Lengyelország egykori orosz szektorában a lengyel középosztályba történő integrációhoz csak a szélesebb nemzetközi közösségben lehet mintát és inspirációt találni. Ennek egyik oka, hogy rendkívül negatív a korábbi orosz zóna imázsa. Kelet-Lengyelország elmaradottságát az 1915 előtti orosz fennhatóság következményének tulajdonítják. A térség történetéről alkotott domináns kép mindazonáltal figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a tizenkilencedik század második felében ez volt az orosz birodalom egyik leggyorsabban fejlődő része. Ipari központjai megelőzték Lengyelország másik két részét, az osztrák fennhatóság alatt állót (Galícia) és a Poroszország által ellenőrzött területet (amit lengyelül Wielkopolskának, Nagy-Lengyelországnak hívnak). Bialystok, Sosnowiec, Lódz és Varsó látványos ütemben fejlődött. Varsó az Orosz Birodalom harmadik legnagyobb városa lett, és a polgárság létszámát és vagyonát tekintve egyaránt jelentősen gyarapodott. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a tőke, amely a régió fejlődését megalapozta, legnagyobb részét kívülről jött; az új kapitalista osztály etnikai tekintetben nem lengyelekből verbuválódott. A lengyel elit legnagyobb része ugyanakkor az értelmiségi identitás jegyében formálódott, amely a poszt/neo-dzsentri értékeket magasabb rendűnek tekintette a burzsoá eszményeknél. Mindazonáltal volt egy csoportja a lengyel városi népességnek, amely szociális és gazdasági tekintetben gyors ütemben fejlődött.

Nem kevesen voltak ugyanakkor, akik kevert identitásúak voltak: zsidó, német, orosz és más gyökerekkel és lojalitásokkal rendelkezők, akik egymással versengtek és ütköztek meg az egyes csoportokon, családokon belül, vagy akár individuálisan. A komplex társadalmi átalakulás e folyamatát és a lengyel polgárság kialakulását két híres lengyel regény is megörökítette: Boleslaw Prus *A bábu* és Wladyslaw Reymont *Az ígéret földje* című műve. Mindkettő sikeres üzletemberek történetét ábrázolja, akik az orosz uralom alatt csináltak karriert. Ezek a látványos, de kivételes történetek arról szólnak, hogyan fejlődött ki a lengyel polgárság az Orosz Birodalom utolsó időszakában. Az orosz uralom alatt álló Lengyelország emléke mindazonáltal ennek ellenére kitörlődött, háttérbe szorította az orosz politikai elnyomás és a lengyel ellenállás domináns narratívája. Az ellenállás az eloroszosítással való hétköznapi szembenállásban és az

időszakonkénti katonai felkelésekben öltött testet, amelyek kiemelkedő helyet foglalnak el a tizenkilencedik századi nemzeti történelemről szóló lengyel narratívában.

Megfontolásra érdemes ugyanakkor, hogy nemcsak a “keleti kapcsolat” az oka annak, hogy az Orosz Birodalom lengyel területein létrejövő lengyel polgárság öröksége jórészt a feledés homályába veszett. Ugyancsak nagy szerepet játszhat ebben a bolsevik forradalom, amely megsemmisítette az Orosz Birodalomban működő gazdasági rendszert, és lerombolta szinte az egész gazdasági elit életpályáját. Ez lett a sorsa a lengyel polgárság többségének és a lengyel városlakók jelentős részének, akik elvesztették megtakarításaikat és azokat az ingatlanaikat, amelyek az 1921-ben kötött Rigai Egyezményben a Szovjetunió által megszabott határtól keletre estek. A lengyel földtulajdonosok ugyancsak nagy veszteségeket szenvedtek el a bolsevikok győzelmével, a független Lengyelország területén lévő földjeik többségét viszont megtarthatták a második világháborúig. De a polgárságnak sokkal súlyosabb csapást kellett elszenvednie, mivel a Birodalom dinamikus gazdasági és pénzügyi rendszerének szereplői voltak, amelynek legfontosabb központja Szent-Pétervár és Moszkva volt. Varsó és Lódz nem tudta megőrizni forradalom előtti gazdasági dinamikáját; ami a két háború közötti Lengyelország politikai elitjét illeti, ez az értelmiség hatalomra jutásának időszaka volt. Identitása főképp a hazafias mozgalmak és az idegen uralomnak való alávetettség mítoszára, valamint az ellenállásról szóló történetekre épült. Az első világháború vége mind a mai napig elsősorban azt jelenti, hogy Lengyelország 1918-ban visszanyerte függetlenségét, ami továbbra is a nemzet történelmének döntő pozitív eseménye. Nincs szó az üzleti elit és a földbirtokos elit legnagyobb részét sújtó gazdasági katasztrófáról. Sokuk számára, akik a Szovjetunióban maradtak 1918 után, ez nem csak gazdasági tragédiát, hanem üldöztetéseket, börtönt és kivégzést jelentett.

Emlékeik felidézése hasznos lehet egy saját középosztályi identitás kialakítását célzó projekt szempontjából. Szemben a bresloui vagy stettini polgársággal, Lódz és Varsó 1915 előtti polgársága integrált volt a lengyel társadalomban. Ugyanez vonatkozik sok lengyelre, aki Közép-Oroszországban vagy Szibériában találta meg az érvényesülést. Az ő életpályájukról, üzleti tevékenységükről és családjukról szóló történetek sokszor több szempontból is rendkívül érdekesek és inspirálóak. Az egyik ilyen szempont a kultúrák közötti párbeszéd és az integráció. Ez egyebek között a lengyel zsidó családokra is érvényes, akik a korabeli elit jelentős

részét alkották. A Wawelberg és a Kronenberg család például közismerten kiemelkedő szerepet játszott a bankrendszer és az ipar fejlődésében. A lengyel-zsidó párbeszéd ma a civil társadalom fejlődésének fontos eleme Lengyelországban, és a lengyel zsidó örökség felélesztését prioritásnak tekintik az állami emlékezetpolitikában. A háború előtti zsidó örökségre vonatkozó emlékezet domináns narratívája a mai Lengyelországban a vidéki zsidó *stetle*khöz kapcsolódik, amelyekben többnyire szegényebb, tradicionálisabb vallásos közösségek éltek. A többé-kevésbé szekularizálódott, ellengyelesedett vagy eloroszosodott sikeres zsidó üzletemberekhez kapcsolódó emlékezet ezzel szemben erősen elhalványodott. Pedig ezek a felemelkedő polgárság fontos elemét képezték Lengyelország orosz szektorában. Sikereik, kudarcaik és dilemmáik felidézése éppen ezért inspirálóan hatna az új lengyel középosztály létrejöttére irányuló projektekre és előmozdítaná a lengyel-zsidó párbeszédet.

Az ígéret földje

Ritka kivételt jelent ez alól a varsói Handlowy Bank, amely emléket állít ennek az örökségnek. A pénzügyintézet a második legrégebbi kereskedelmi bank Lengyelországban: 1870-ben hozta létre egy befektetői csoport Leopold Kronenberg vezetésével. A bank azzal is hangsúlyozni kívánja ma nyugati jellegét, hogy a Citi Handlowy név használatával a többségi tulajdonos amerikai Citi Groupra utal. Ezzel együtt lassan újra felfedezi az orosz örökség hatását is. A Bank Handlowy által létrehozott Kronenberg Alapítvány (*Fundacja Kronenberga*) weboldalán kiemeli Kronenberg látványos pályáivét. Emellett azt is hangsúlyozza, hogy a bank éppúgy együtt tudott működni a lengyel földbirtokosokkal, mint az orosz "hatóságokkal" és a lengyel hazafiakkal. Emellett nemrégiben támogatást nyújtott a Kronenberg-család életrajzának megjelentetéséhez. Lehet persze azzal érvelni, hogy az ilyesfajta visszaemlékezések éppolyan önkényesek, mint a többi visszaemlékezés, és csak minimális mértékben képesek mozgósítani, azaz rezonálni az új középosztályi identitással. De legalább egy példát lehet találni arra, milyen inspiráló hatású volt a késői Orosz Lengyelország polgárságának emlékezte. Ez pedig az egyik legsikeresebb mai lengyel vállalat, a fejlett technológiával rendelkező Solaris Bus & Coach autóbuszgyártó vezérigazgatójának érdekes nyilatkozata. A Solaris buszok és villamosok azon kevés lengyel gyártmányok közé tartoznak, amelyeket a világ számos országában ismernek; a cég járművei Abu-Dzabitól Svédorszáig számos országban láthatók az utcákon. Solange Olszewski, a cég egyik társalapítója többször kijelentette, hogy Wladyslaw

Reymont már említett regénye, *Az ígéret földje* az egyik legfőbb inspiráló tényező volt számára és férje számára, amikor ebbe az ambiciózus vállalkozásba belefogtak. A könyv címe Lódz dinamikus növekedésére utal a tizenkilencedik század második felében. Reymont a lendületes növekedést és az új lehetőségeket állítja regényének középpontjába, amelyek az Orosz Birodalom késői korszakában nyíltak ebben a különleges városban. A lengyel üzletemberek számára ma ez az önbizalom forrásául szolgál, ami arra utal, hogy az Orosz Lengyelországban sikeressé vált lengyel vállalkozókról szóló egyéb narratívákban is hasonló potenciál rejtőzhet. Sokkal inspirálóbb hatásúak lehetnek szerepmodellekként az új lengyel középosztályra a lengyel történelembe való beágyazottságuk miatt, mert ettől sokkal ismerősebbnek tűnnek. Az elődök sikertörténetei amellet, hogy inspirációt jelentenek, az olyan történetek gazdag tárházául szolgálnak, amelyekből megismerhetők azok a dilemmák, amelyekkel a kapitalizmus előharcosai találták magukat szemben. Ezek közül sok még ma is érvényes, még ha némileg megváltozott formában is. Ilyen például a nemzeti érdekek és a globális tőke közötti konfliktusból fakadó számos dilemma, a külföldi érdekek kiszolgálására vonatkozó vád, vagy az állami és a magánintézmények közötti manőverezés kényszere.

Az értelmiségi és a középosztályi identitás közötti viszony kérdése maga is Orosz Lengyelország történelméhez kapcsolódik. Ez a viszony magába foglalja azokat a feszültségeket, amelyek a földbirtokos nemesség és az arisztokrata elit között álltak fent. E társadalmi csoportokból alakult ki később nagyrészt az értelmiség és a polgárság. Ennek a feszültségnek még messzebbre nyúlnak vissza az időben a gyökerei, az ország felosztása előtti időszakra, amikor a lengyel nemesség akadályozta a lengyel polgárok felemelkedését. Ez egészen a két világháború közötti korszakig tartott. Mindenesetre a mai középosztályi identitásnak ez a fajta összefüggésbe hozása a történelmi múlttal alternatív önbizalomforrást jelenthet az új gazdasági elit számára, ami lehetővé teszi, hogy eltávolodjon a hagyományos értelmiségi projektektől. Emellet, ha az új középosztály érdeklődése a kelet-lengyelországi elődök öröksége felé fordul, az előmozdíthatja a kölcsönös megértést Lengyelország és Oroszország között, és ezen túlmenően azt is, hogy Lengyelország megbékéljen a nem-lengyel, azaz a zsidó, orosz és német örökséggel.